

تبیین نارسایی‌های کارکردی- فضایی مناطق آزاد با تأکید بر حوزه‌ی تجارت و بازارگانی (مورد مطالعه: منطقه‌ی آزاد تجاری- صنعتی ارس)

رحمان جهانی دولت‌آباد^۱، اسماعیل جهانی دولت‌آباد^۲

۱- دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۲- استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه حقوق اردبیلی، اردبیل، ایران

دریافت: ۹۷/۱۱/۱۸ پذیرش: ۹۸/۶/۳

چکیده

مطالعات و پژوهش‌های انجام شده کم و بیش به نارسایی‌های کارکردی مناطق آزاد در کشور ایران اشاره کرده‌اند. از نگاه این مطالعه، ریشه‌ی نارسایی‌های کارکردی در منطقه‌ی آزاد، در الگوهای فضایی فعالیت‌های اقتصادی آن پنهان است. این مقاله درنظر دارد نارسایی‌های کارکردی- فضایی و منطق شکل‌گیری آن در حوزه‌ی تجارت و بازارگانی منطقه‌ی آزاد ارس را با رویکردی انتقادی و با تأکید بر ابعاد و زوایای پنهان آن، کشف و بررسی کند. گردآوری داده‌ها براساس روش کیفی و با استفاده از تکنیک مصاحبه انجام شده است. از روش تحلیل محتوای جهت‌دار برای تجزیه و تحلیل اطلاعات و از روش گلوله‌برفی برای انتخاب نمونه‌ها استفاده شد. میزان حجم نمونه نیز براساس روش اشباع نظری تعیین شد.

نتایج مقاله نشان می‌دهد که کارکرد و فضاهای حوزه‌ی تجارت و بازارگانی در منطقه‌ی آزاد ارس با نارسایی‌های عمدتی همچون ضعف مدیریتی، اقتصاد ناسالم، عدم برون‌گرایی و اقتصاد ناپایدار عجین شده است. شکل‌گیری فضای ناسالم اقتصادی، همچون قاچاق کالا، خرید و فروش پرونده و ... در این حوزه توأم با تغییرات پی‌درپی مدیریتی و تشدید سیستم بوروکراتیک، همگی نشان‌دهنده‌ی استفاده‌ی ابزاری از فضاهای این حوزه و ناپایداری اقتصاد منطقه به‌واسطه‌ی عملکردهای فضایی آن هستند. از این منظر و با روند موجود، بهجای اینکه منطقه‌ی آزاد روزنه‌ای برای خروج کشور از اقتصاد وابسته و ضعیف باشد، بر عکس محلی برای یادگیری و تمرین خصیصه‌های چنین اقتصادی است.

واژگان کلیدی: نارسایی‌های کارکردی، فضای اقتصاد سیاسی رادیکال، منطقه‌ی آزاد ارس.

۱- مقدمه

یکی از مهم‌ترین پیامدهای اعتبار یافتن روشنفکرانه و تئوریک تجارت آزاد، توجه به سیاست راهاندازی و شکل دادن مناطق آزاد است (Skinner, 2009: 157). مناطق آزاد اقتصادی با هدف توسعه‌ی اقتصادی، جذب سرمایه‌ی خارجی، صادرات، خدمات برای صادرات و ارتقای صنعت فعالیت می‌کنند و عموماً مشمول قوانین اقتصاد لیبرالی و آزاد هستند، نه قوانین اقتصاد معمولی (Yeung & et-al, 2009; Kong, 2013; Shah, 2008; Thakur, 2010). امروزه، در کشورهای جهان سوم، تشکیل مناطق آزاد تجاری بسیار اعتبار یافته است؛ زیرا این امکان را فراهم می‌کند که بدون رها کردن تمامی مکانیزم‌های کنترل اقتصادی که به دلایل سیاسی غیرممکن است، به صورت بخشی و منطقه‌ای به فرآیند جهانی شدن اقتصاد بپیوندد و از مزایای تجارت آزاد بهره ببرد (بهمنی، ۱۳۹۱: ۳). با این حال، تجربه نشان می‌دهد که بسته به شرایط نظام اقتصادی- سیاسی کشورها و ظرفیت‌های مکانی فضایی مناطق آزاد، نقش‌های مختلفی با اهداف مختلف برای آن‌ها حتی در داخل یک کشور تعریف می‌شود (Guang-wen, 2005: 105). مسئله این است که در کشورهای درحال توسعه‌ای مثل ایران، روی هم رفته مناطق آزاد بنابر دلایل مختلف، کمتر کارکرد مثبتی در راستای اهداف و نقش‌های تعیین شده برای آن‌ها داشته‌اند. نتایج بررسی‌های انجام شده درمورد متغیرهای کلیدی مرتبط با نقش این مناطق، همچون میزان جذب سرمایه‌گذاری خارجی؛ درجه‌ی صنعتی شدن؛ ایفاده نقش صادراتی و نسبت صادرات به واردات از زمان شروع فعالیت آن‌ها، تأثیرگذار است (تقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۱-۲۴). حال سؤال این است که چرا مناطق آزاد با وجود داشتن پتانسیل‌های مختلف، در دستیابی به اهداف خود موفقیت چندانی ندارند. در پاسخ به این سؤال باید مطرح شود که تحولات نظری علم در تبیین پدیده‌های اجتماعی اقتصادی با یک تغییر پارادایمی (به تعبیر توماس کوهن^۱) همراه بوده است. دوره‌ای که تصور سازکار خودتعادل‌بخش^۲ و رشد اقتصادی در زمان و مکانی مطلق تحت سرمشق^۳ نیوتونی، جای خود را به تعادلی آگاهانه^۴ یا « برنامه‌ریخته » و رشد نیروهای مولده‌ی برآمده از آن با اثبات نظری و عملی نظریه‌های نسبیت، کوانتوم، عدم قطعیت و ... داده است. در سرمشق جدید، دیگر زمان و مکان ظروف ازلى و ابدی پدیده-

1. Thomas Samuel Kuhn

2. Self Equilibrating

3. Paradigm

4. consciously

های فیزیکی نیستند؛ بلکه پدیده‌ها خود زمان و مکان را می‌سازند (اطهاری، ۱۳۸۵: ۱۴۹). دیدگاه‌های شکل‌گرفته در این راستا مدعی هستند که واقعیت‌ها را نمی‌توان جدای از ارزش‌ها دانست. رویکرد انتقادی^۱ یکی از مستحکم‌ترین رویکردها در همین زمینه محسوب می‌شود (ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵: ۲۸۸).

هرچند شکل‌گیری مناطق آزاد به‌طور عام و منطقه‌ی آزاد ارس به‌طور خاص در تئوری‌های کلاسیک و نئوکلاسیک ریشه دارد و مشخصاً تئوری تجارت آزاد آدام اسمیت در پایه‌گذاری آن نقش قاطع ایفا می‌کند، غافل شدن از اصول حاکم بر ساختار، کارکرد و تکوین فضایی آن، بهنوعی افتادن در همان ورطه‌ی مطلق گرایی در قالب بیشینه‌سازی سود و مطلوبیت افاده است. از نگاه این مطالعه، ریشه‌ی نارسایی‌های کارکردی یا موانع توسعه در منطقه‌ی آزاد، در الگوهای فضایی فعالیت‌های اقتصادی آن پنهان است که از یک سو دولت، طبقات و گروه‌های اجتماعی و سیاسی و از سوی دیگر انواع شیوه‌های مربوط به روابط اقتصادی، بر آن را بسیار تأثیر می‌گذارند.

یکی از حوزه‌های فعالیتی که بر مبنای قوانین و معافیت‌های مختلف مناطق آزاد در کشور ایران رونق قابل توجهی دارد و محوری اساسی در بین سایر حوزه‌های فعالیتی در دستیابی به اهداف آن محسوب می‌شود، حوزه‌ی تجارت و بازرگانی است که در منطقه‌ی آزاد ارس نیز از وسعت فعالیتی قابل توجه برخوردار است. بر همین اساس، کشف الگوهای فضایی فعالیت‌های تجاری و بازرگانی با تأثیرپذیری از عوامل گفته شده، در شناسایی عوامل موفق نبودن یا عوامل انسداد توسعه در مفهوم خاص مناطق آزاد نقش عمده‌ای دارد. مهم‌ترین دیدگاهی که با توجه به ماهیت فعالیتی منطقه، عوامل مؤثر در شکل‌گیری و شیوه‌ی انجام فعالیت‌های اقتصادی در منطقه‌ی آزاد ارس می‌تواند هدایتگر باشد، دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا است. در این مقاله، درنظر داریم نارسایی‌های کارکردی - فضایی و منطق شکل‌گیری آن در فضاهای تجاری منطقه‌ی آزاد ارس را کشف کنیم تا کاربست مناسبی برای تحقق اهداف برای منطقه ارائه نماییم. پیش‌فرض مقاله بر این ایده اصلی استوار است که با تحلیل جریان سرمایه در الگودهی به فضای مناطق آزاد، ریشه‌ی عمده‌ی نارسایی‌های کارکردی - فضایی آن‌ها نیز مشخص می‌شود.

۲- ادبیات نظری

از مناطق آزاد ایران به عنوان یک اقتصاد لیبرالیستی «در کشوری با یک نظام اقتصادی شبه-سوسیالیستی» (رنانی، ۱۳۸۴) با هدف توسعه‌ی اقتصادی و همگام شدن با دنیا می‌توان یاد

1. Critical Approach

کرد. «باقجه به انتقاد دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا به نقش بازار و نظام سرمایه در الگوهی به فضا و دلالتهای فضایی مباحث گسترشده در این خصوص» (Clark, 2010: 69-71; McLean, 2002: 625؛ ۲۰۰۲)، از این دیدگاه به عنوان نظریه‌ی بنیادین و به‌اصطلاح «بانی مشترک و توانمند برای تحلیل تلفیقی فرآیندهای اجتماعی- سیاسی با فرم‌های فضایی» یاد می‌شود (کاظمیان، ۱۳۸۳: ۱۰). تحولات نظری برای تبیین پدیده‌های اجتماعی اقتصادی، همچون منطقه‌ی آزاد، در راستای رویکرد حاکم بر مقاله برپایه‌ی بنیان‌های نظری کل‌گرایی، اقتصاد سیاسی و اقتصاد سیاسی فضا است. در انگاره‌ی کل‌گرایی، ارگانیسم یا موجود زنده «کلی یکپارچه» است که خاصیت اجزای آن در تمامیت و کلیت آن نهفته است (گلابی، ۱۳۶۹: ۱۴). نظریه‌ی کوانتوم (اطهاری، ۱۳۷۰: ۹۴)، دیالکتیک (پلامانتر، ۱۳۷۱: ۸-۹)، ساختارگرایی (شکوئی، ۱۳۸۴: ۱۲۳)، کارکردگرایی (Timashef, 1967: 239) و درنهایت، تفکر سیستمی به عنوان نقطه‌ی اجتماع و سرآمد نظریه‌های پارادایم کل‌گرایی در همین چارچوب، پدیده‌های اجتماعی اقتصادی در شهرها و نقاط سکونتگاهی دیگر را تبیین می‌کنند.

از طرفی، مناطق آزاد در ایران به عنوان یک پدیده‌ی اقتصادی سیاسی با محوریت دولت (نماد سیاست) و بازار (نماد اقتصاد) مطرح است که در آن، بر «اثرات سیاست اقتصادی دولت تأکید می‌شود» (Groenewegen, 2008: 904). در این چارچوب، اقتصاد کلاسیک با دکترین لسهفر یا دسته‌های نامرئی بازار (Pearce, 1986: 63-64) و نئوکلاسیک‌ها براساس عقلانیت و مطلوبیت فردی در یک نظام بازار رقابتی و خودتنظیمگر (کوز، ۱۳۸۵: ۸-۷)، خواستار مداخله‌ی کمتر دولت در بازار هستند. به‌نظر مارکسیست‌ها (پرهو برازنسکی، ۱۹۲۴) و بعدها ساختارگرایان (پریش، ۱۹۷۱)، گسترش بازار باید محدود باشد و وظیفه‌ی دولت است که جانشین بازار شود؛ هرچند معمولاً در هدایت انبیاشت سرمایه ناتوان است (پریش، ۱۹۵۰ و ۱۹۷۱). نظریه‌هایی مانند نهادگرایی و انتظام به عنوان حد میانه بین مدافعان نظام بازار و مدافعان مداخله‌ی دولت (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۵)، وابستگی‌های متقابل آثار خارجی و حالات تکمیلی در چارچوب خصلت سیستمی و تکاملی توسعه را در نظر می‌گیرند (فرجی دانا، ۱۳۸۴). نهادگرایان به التزامات و ترتیبات نهادی (نورث، ۱۳۸۵: ۹۵) و همچنین سازکارهای نهادی بر فرآیند مبادله معتقد هستند (کوز، ۱۳۸۵: ۹). مکتب انتظام نیز قائل به این است که کنشگران اقتصادی برپایه‌ی مجموعه‌ای از نهادها، قواعد بازی و قراردادها، با هم تعامل دارند. این عمل با دگرگونی نهادها و شیوه‌های عینی ساماندهی جامعه در پی بحران‌ها و کشمکش‌های اجتماعی صورت می‌گیرد و به زنجیره‌ای از «الگوهای توسعه» در نظام سرمایه‌داری منجر

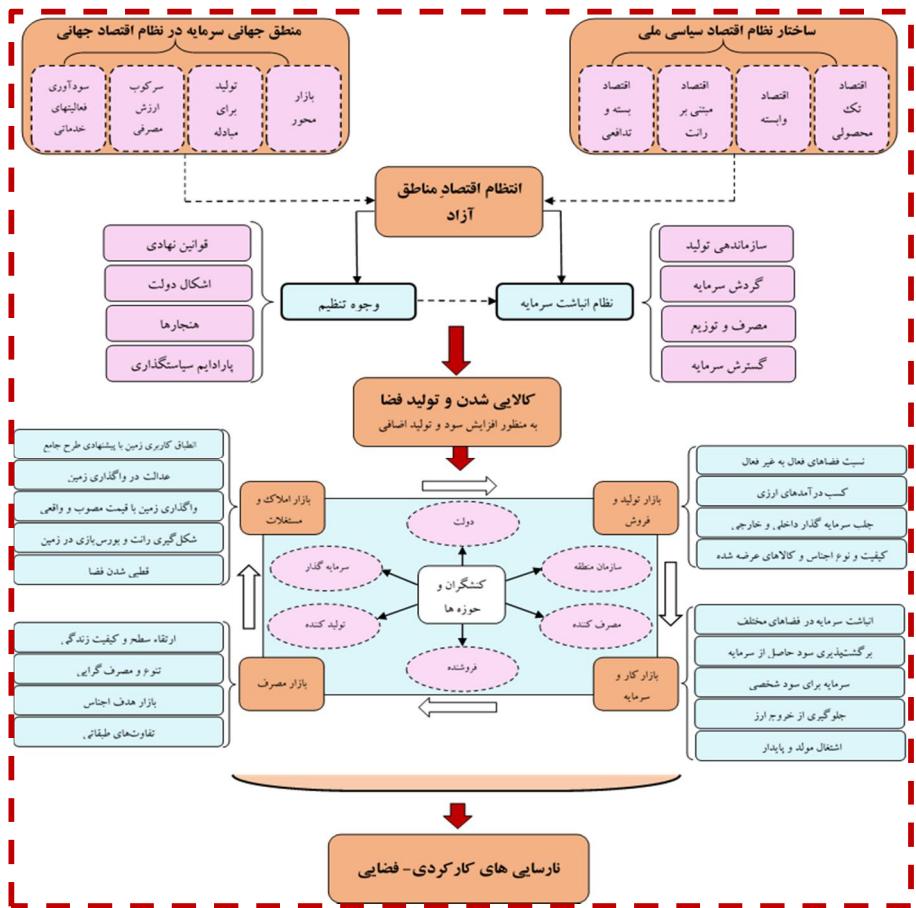
می‌شود (اطهاری، ۱۳۸۵). این به «نظریه‌ی بازی‌ها»^۱ جیمز والدگراو^۲ بی‌شباهت نیست که در آن، تصمیم‌گیرندگان و کنشگران با اولویت‌ها و ترجیحات متصاد، در قالب بازی‌ها مشغول فعالیت هستند و برآیند تصمیمات آن‌ها توسط یک بازیگر تعیین نمی‌شود (علیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۴).

در مورد اقتصاد سیاسی فضا، ابتدا باید بر مفهوم فلسفی و نظری فضا تأکید کنیم. فضای جغرافیایی، فضای اجتماعی است و صورت‌ها و ساخت‌های آن، آفریده‌ی کنش انسانی هستند (پوراحمد، ۱۳۸۶: ۷۷). فضا بعد بر جسته‌ی نظام سرمایه‌داری محسوب می‌شود (Urry, 1985: 21). فضا، تجلی روابط اقتصادی- اجتماعی و بهنوبه‌ی خود، زمینه‌ساز موجودیت آن‌ها است (اطهاری، ۱۳۸۹: ۵۷). ارائه‌ی فهمی رضایت‌بخش از روابط و فرآیندهای اجتماعی، درگرو توجه به فضا است (Dickens, 1992: 2). در میان آرای فلسفی‌اندیشی فضایی، سه رویکرد موضع «مطلق»، «نسبی» و «معرفت‌شناختی» در مورد فضا وجود دارد (رفیعیان و حسین‌پور، ۱۳۹۰).

تغییر مفهومی فضا از موضع مطلق به سمت موضع نسبی و معرفت‌شناختی از دهه ۱۹۶۰- ۱۹۹۵ نشان‌دهنده‌ی اهمیت یافتن بعد اجتماعی فضا است (ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵: ۲۹۱- ۲۹۲). در همین راستا، ضرورت پی بردن به ساختارهای پنهان پدیده‌های جغرافیایی، زمینه‌ساز شکل‌گیری دیدگاه‌هایی مانند اقتصاد سیاسی فضا شده است. این دیدگاه فضا را در محدوده‌ی ملی و بین‌المللی، پدیده‌ای می‌داند که تولید می‌شود، سپس می‌کوشد تا مکانیسم‌های حاکم بر تولید فضا را کشف کند. هدف اقتصاد سیاسی فضا، کشف الگوهای فضایی فرآیند تولید، توزیع، مصرف و نقش دولت و گروه‌ها و طبقات اجتماعی در شکل‌بخشی به این الگوها است (حاتمی- نژاد و عبدی، ۱۳۸۶: ۲۰۰- ۱۹۹). با اینکه دیوید هاروی بیشترین اهمیت را به فضای فیزیکی شهر می‌دهد، دیدگاه او با تلاش برای درک مفهوم عمیق فضا به حوزه‌ی اجتماعی سوق یافت (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۱۹). از نظر هاروی، فرمی که فضا به خود می‌گیرد، علاوه‌بر اینکه شیوه‌ی تولید را معرفی می‌کند، محصول روابط اجتماعی و کنش‌های تاریخی است که در آن حک و درونی شده است (منوچهری، ۱۳۹۵). فرآیندهای اجتماعی هم حاصل کنش عاملان متعددی است که در مقیاس‌های متفاوت و میان مقیاس‌های متفاوت عمل می‌کند (رحمی، ۱۳۹۳: ۶۸). بنای اصلی چارچوب تحلیلی این مقاله، بر تلفیقی از نظریه‌های «انتظام» و «دیدگاه دیوید هاروی درخصوص تولید فضا»، البته در قالب رویکرد ساختارگرایی مبتنی بر تفکرات سیستمی استوار می‌شود (شکل ۱).

1. Game Theory

2. James waldegrave

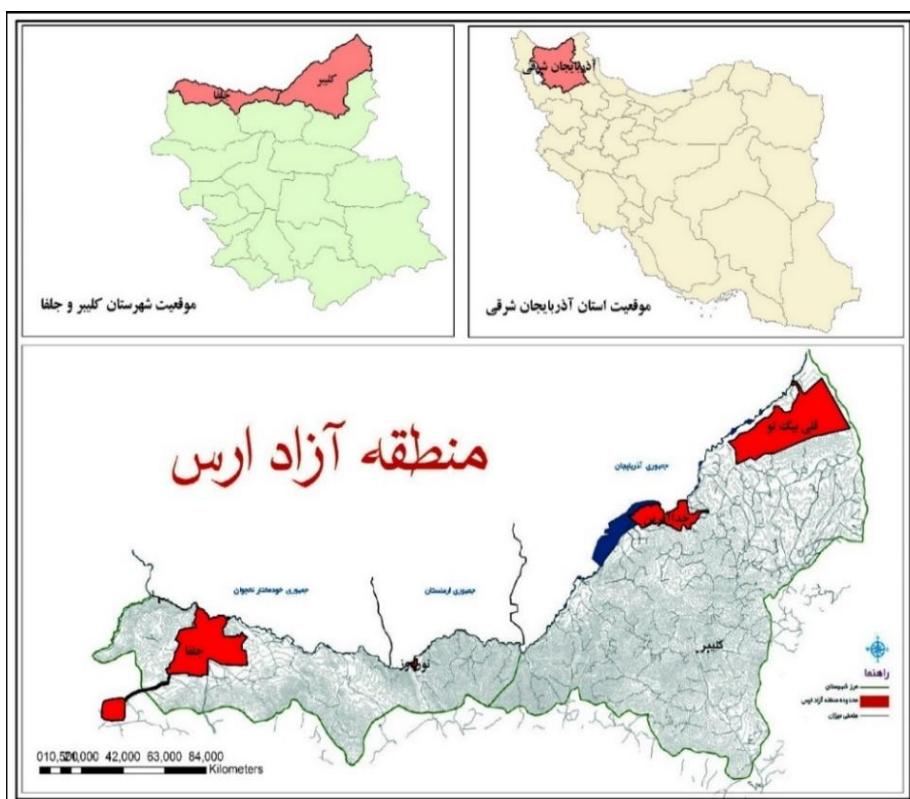

شکل ۱: چارچوب تحلیلی

۱-۲- معرفی مناطق آزاد و منطقه‌ی آزاد ارس

منطقه‌ی آزاد تجاری، محدوده‌ی معینی از قلمرو یک کشور است که خارج از محدوده‌ی قانونی، اداری و فیزیکی تأسیسات گمرکی و معمولاً در محدوده‌ی یک بندر قرار دارد و در آن، تجارت آزاد با سایر نقاط جهان مجاز شناخته می‌شود (کریمی کیا و مقدم، ۱۳۹۱: ۸). این مناطق با بهره‌گیری از تسهیلات و مشوق‌هایی نظیر حذف تعرفه‌های گمرکی و سود بازرگانی، حذف مالیات برای تولیدکنندگان، حذف تشریفات زاید ارزی، رفع محدودیت‌های صادراتی و ایجاد تسهیلات در ورود و خروج اتباع خارجی، با جذب سرمایه‌گذاری خارجی و جذب فناوری مدرن به توسعه‌ی سرزمین اصلی کمک می‌کنند (گوگردچیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۳). منطقه‌ی آزاد

ارس در محدوده‌ای به وسعت حدود ۵۱ هزار هکتار، بخش‌هایی از شهرستان‌های جلفا و کلیبر را در مرزهای ایران با کشورهای آذربایجان، ارمنستان و نخجوان دربرمی‌گیرد. براساس مصوبه‌ی هیئت وزیران در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۷ به شماره‌ی ۲۰۷۰۸/ت۵۳۰۸۲۰۸، محدوده‌ی منطقه‌ی آزاد ارس شامل ۹ هزار و ۷۰۰ هکتار از اراضی منطقه می‌شد که براساس مصوبه‌ی جدید این هیئت محترم در ۱۳۸۷/۹/۱۴، محدوده‌ی این منطقه به ۵۱ هزار هکتار، شامل بخش‌هایی از دو شهرستان جلفا و کلیبر، افزایش یافت و درمجموع، در چهار محدوده‌ی منفصل از هم قرار گرفت. فعالیت‌های اصلی منطقه‌ی آزاد ارس که فضاهای آن را اشغال کرده و در راستای اهداف متعالی آن ایجاد شده‌اند، عبارت از فعالیت‌های صنعتی، کشاورزی، تجارت خرد، گردشگری، علم و فناوری و ... است. کانون اصلی این فعالیت‌ها محدوده‌ی جلفا است که مساحت آن از ۹ هزار و ۷۰۰ هکتار اولیه به ۲۰ هزار و ۵۰۰ هکتار افزایش یافت (شکل ۲).

شکل ۲: موقعیت منطقه‌ی آزاد ارس

۲-۲- روش تحقیق

این پژوهش از نوع تبیینی است و از لحاظ ماهیت نیز در دسته‌ی تحقیقات بنیادی- کاربردی قرار می‌گیرد. مکانیزم‌ها و منطق حاکم بر محتوای اجتماعی فضاهای را با اتکا به روش‌های کیفی و به طور مشخص، انجام مشاهدات میدانی و مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساخت‌یافته با ذنفعان مشخص کردیم. از فضاهای تجاری و بازارگانی در این تحقیق نیز بیشتر فضاهایی را در نظر گرفتیم که اولًاً مقیاسی را در سطح زمین به خود اختصاص داده‌اند، ثانیاً با معافیت‌ها و امتیازات منطقه ارتباط تنگاتنگی دارند و ثالثاً فضاهای شاخصی در ارتباط با تحقق اهداف منطقه‌ی آزاد محسوب می‌شوند. بازارچه‌های تجاری، مجتمع‌های تجاری خرید، شرکت‌های واردکننده و فروشنده‌ی خودروهای لوکس و خارجی و نیز دفاتر از جمله‌ی این فضاهای هستند. در این مطالعه، از روش تحلیل محتوای جهت‌دار برای تجزیه و تحلیل اطلاعات و مصاحبه‌های انجام‌شده استفاده کردیم. از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی برای روش تحلیل محتوای کیفی، با توجه به ماهیت داده‌های موردنیاز برای تحلیل، استفاده کردیم و میزان حجم نمونه را نیز براساس روش اشباع نظری مشخص نمودیم. با توجه به مسئله و هدف این تحقیق، دو گروه از ذی- ذنفعان را برای مصاحبه براساس دو پارامتر تخصص و تجربه انتخاب کردیم. گروه اول شامل کارشناسان مناطق آزاد به طور عموم و منطقه‌ی آزاد ارس به طور خاص (برای شناسایی پیوندها و مکانیزم‌های ارتباطی اصولی بین فضاهای تجاری و بازارگانی و اهداف غایی مناطق آزاد) می‌شود که درمجموع با ۲۰ کارشناس مصاحبه کردیم. از این تعداد، ۱۰ کارشناس از دبیرخانه‌ی شورای عالی مناطق آزاد و ویژه‌ی اقتصادی و ۱۰ کارشناس از سازمان منطقه‌ی آزاد تجاری صنعتی ارس در حوزه‌های تخصصی مختلف بوده‌اند. گروه دوم نیز شامل فعالین حوزه‌های تجاری و بازارگانی در نقش‌های کسبه، مدیر مجموعه، صاحبان واحدهای تجاری و بازارگانی و مطلعین دیگر در این خصوص می‌شود که درمجموع ۴۸ نفر را انتخاب و با آن‌ها مصاحبه کردیم. فرآیند روش تحلیل کیفی نیز در ۶ مرحله، شامل تعیین واحد معنی و استخراج اطلاعات، خلاصه‌سازی واحدهای معنی، تخصیص کد به واحدهای معنی خلاصه‌شده، ادغام کدها و ساختن مقوله‌های اصلی و فرعی، استخراج تم اصلی متن و ارائه مدل نهایی انجام شده است.

۳- نارسایی‌های کارکرده- فضایی

با تحلیل محتوای کیفی مصاحبه‌های انجام‌شده در حوزه‌ی تجارت و بازارگانی، درمجموع ۱۱۱ واحد معنی (پارگراف) درمورد نارسایی‌های کارکرده- فضایی، بعد از تجمعی، تلخیص و نظم دادن، به دست آمد^۱. سپس، هریک از پارگراف‌ها را به عباراتی در سطح انتزاع بالاتر تبدیل

۱ . بهدلیل حجمی بودن جدول مربوط به متن کلیه‌ی مصاحبه‌های انجام‌شده و همچنین جدول واحدهای معنی، از آوردن آن‌ها خودداری کردیم.

تبیین نارسایی های کارکردی فضایی مناطق... رحمان جهانی دولت آبادو همکار

کردیم و منطبق با هر واحد، کدی را برایش درنظر گرفتیم. در مرحله‌ی بعد، واحدهای تلخیص شده را براساس کدهای هریک نظم دادیم و اولویت‌بندی کردیم (جدول ۱).

جدول ۱: واحدهای تلخیص شده و کدهای حوزه‌ی تجارت و بازارگانی

ردیف	واحد تلخیص شده	کد
۱	ارتباط نزدیک بین تجارت خرد و ورود غیرقانونی کالاهای به کشور	قاجاق کالا
۲	قاجاق‌های خرد و اثرات کاملاً منفی آن در اقتصاد ملی و منطقه‌ای	قاجاق کالا
۳	دور شدن تجارت چمدانی از دفع اولیه خود و مطرح شدن آن به عنوان ابزاری برای قاجاق	قاجاق کالا
۴	ارتباط بین سهمیه‌ی واحدهای تجارتی با افزایش یا کاهش قاجاق	قاجاق کالا
۵	استفاده‌ی غیرقانونی از پروانه برای قاجاق در فضاهای تجاری	قاجاق کالا
۶	ورود عدمدهی کالاهای غیرقانونی و ارزان و برهم زدن بازار داخلی	قاجاق کالا
۷	شکل‌گیری مافیایی قاجاق و رانت زیاد حاصل از آن در بخش تجارتی	قاجاق کالا
۸	بالا بودن میزان ورود غیرقانونی کالا از منطقه به سرزمین اصلی	قاجاق کالا
۹	ارتباط بین میزان سهمیه‌ی واحدهای تجارتی با افزایش و کاهش قاجاق	قاجاق کالا
۱۰	وجود قاجاق خرد در منطقه‌ی آزاد و قاجاق عده در کشور	قاجاق کالا
۱۱	تفاوت گمرگی زیاد کالاهای بین منطقه‌ی آزاد و سرزمین اصلی به عنوان محرك قاجاق	قاجاق کالا
۱۲	منطقه‌ی آزاد به عنوان تسهیل‌کننده ورود غیرقانونی کالا	قاجاق کالا
۱۳	وجود مافیایی کردها در زمینه‌ی قاجاق و فساد اداری تسهیل‌کننده آن	قاجاق کالا
۱۴	فعالیت کردها در زمینه‌ی ورود غیرقانونی کالاهای و اجتناس تجارتی براساس باندیازی	قاجاق کالا
۱۵	وجود قاجاق‌های ریز و درشت در منطقه‌ی آزاد و فعالیت کردها در این زمینه	قاجاق کالا
۱۶	محددیت‌های ایجاد شده در میزان سهمیه‌های واحدهای تجارتی و ورود کالا، به منع قاجاق کننده	قاجاق کالا
۱۷	وجود قاجاق‌هایی که عده در گذشته و قاجاق‌های خرد به صورت دائمی	قاجاق کالا
۱۸	وجود قاجاق‌هایی عده و سازمان یافته و اثرات بد آن در اقتصاد منطقه	قاجاق کالا
۱۹	منطقه‌ی آزاد به عنوان تسهیل‌کننده قاجاق‌های عده و سازمان یافته	قاجاق کالا
۲۰	منطقه‌ی آزاد به عنوان پلی برای ورود غیرقانونی کالاهای به سرزمین اصلی	قاجاق کالا
۲۱	تفاوت‌های گمرگی کالاهای در منطقه‌ی آزاد در مقایسه با سرزمین اصلی محرك شکل‌گیری قاجاق	قاجاق کالا
۲۲	گسترش فضاهای تجارتی برای درآمدزایی و رفع هزینه‌های زیرساختی و زیربنایی درآمدزایی	درآمدزایی
۲۳	توجه عده به بخش تجارت خرد به جای تولید در منطقه بدليل درآمدزایی	درآمدزایی
۲۴	سرمایه‌گذاری و ساخت‌وساز در بخش تجارتی بدليل سود بیشتر درآمدزایی	درآمدزایی
۲۵	دور شدن واردات و فروش خودرو از اهداف اولیه خود درآمدزایی	درآمدزایی
۲۶	افزایش شعاع تردد ماشین‌ها تا مرکز استان درآمدزایی	درآمدزایی
۲۷	گرایش عموم مردم به استفاده از ماشین‌های خارجی درآمدزایی	درآمدزایی
۲۸	نیوب تمایز بین فعالیت فضاهای تجارتی خرد منطقه‌ی آزاد و سرزمین اصلی درآمدزایی	درآمدزایی
۲۹	افزایش فضاهای تجارتی و جذب گردشگران به منظور استفاده از کالاهای خارجی باکیفیت و ارزان درآمدزایی	درآمدزایی
۳۰	گرایش عموم مردم به خرید کالاهای لوکس خارجی درآمدزایی	درآمدزایی
۳۱	وضع قانون اجازه‌ی ورود ماشین‌های کارکرده و دریافت جریمه از آن درآمدزایی	درآمدزایی

ادامه جدول ۱: واحدهای تلخیص شده و کدهای حوزه‌ی تجارت و بازرگانی

ردیف	واحد تلخیص شده	کد
۳۲	صور کارت تردد سالیانه ماشین‌ها در خود منطقه، ابزاری برای جذب مسافر	درآمدزایی
۳۳	منافع حاصل از فرآیند ترخیص تا تحویل ماشین به مشتری، برای منطقه‌ی آزاد	درآمدزایی
۳۴	منافع حاصل از تعویض پلاک، تمدید تردد، بیمه و ... برای منطقه	درآمدزایی
۳۵	سود و درآمد زیاد حاصل از ورود ماشین‌های خارجی به منطقه‌ی آزاد	درآمدزایی
۳۶	سود و درآمدهای زیاد ناشی از ایجاد بوروکراسی‌های زیاد در ورود ماشین به منطقه	درآمدزایی
۳۷	افزایش واردات منطقه در مقایسه با صادرات آن	تأکید بر واردات
۳۸	وفور کالا و جنس در منطقه به عنوان عامل اصلی رونق اقتصادی آن	تأکید بر واردات
۳۹	وابستگی رونق اقتصادی منطقه به ورود جنس و کالا در تجارت خرد	تأکید بر واردات
۴۰	وابستگی بیش از حد رونق اقتصادی منطقه به واردات کالا و اجناس، بهویژه در تجارت خرد	تأکید بر واردات
۴۱	وابستگی رونق اقتصادی عمده منطقه به ورود جنس و کالا به منطقه	تأکید بر واردات
۴۲	وابستگی بیش از حد اقتصاد منطقه به واردات کالای همراه مسافر	تأکید بر واردات
۴۳	انکای منطقه به واردات کالاهای و اجناس تجاری و شکل‌گیری قاچاق	تأکید بر واردات
۴۴	وجود محدودیت‌های واردات به عنوان عامل اصلی عدم رونق منطقه	تأکید بر واردات
۴۵	محدودیت‌های گمرکی در واردات کالا و اجناس و نزول سهمیه‌ی واحدهای تجاري	تأکید بر واردات
۴۶	قوانین محدودکننده ورود ماشین‌های خارجی	تأکید بر واردات
۴۷	افت رونق اقتصادی منطقه به دلیل قوانین محدودکننده واردات ماشین	تأکید بر واردات
۴۸	نزولی بودن رونق نمایشگاه‌های خودرو به دلیل وضع قوانین محدودکننده واردات	تأکید بر واردات
۴۹	محدودیت‌های ایجادشده در ورود انواع ماشین‌های خارجی	تأکید بر واردات
۵۰	وضع انواع مختلف محدودیت‌ها در مردم ورود انواع ماشین‌های خارجی	تأکید بر واردات
۵۱	فضاهای تجاري خرد به عنوان تأمین‌کننده نیاز داخل	نگاه به داخل
۵۲	فضاهای تجارت خرد و تأمین نیازهای داخل سرمیمین اصلی	نگاه به داخل
۵۳	فضاهای تجاري به عنوان تأمین‌کننده نیاز داخل سرمیمین اصلی	نگاه به داخل
۵۴	فضاهای تجاري به عنوان پاسخگوی نیاز داخل	نگاه به داخل
۵۵	استقبال حدأکثری عموم مردم شهرهای اطراف از ماشین‌های لوکس وارد شده به منطقه	نگاه به داخل
۵۶	استقبال عموم از ماشین‌های خارجی و افزایش شعاع تردد آن	نگاه به داخل
۵۷	استقبال حدأکثری عموم مردم از ماشین‌های لوکس خارجی	نگاه به داخل
۵۸	استقبال حدأکثری عموم مردم از ماشین‌های لوکس خارجی	نگاه به داخل
۵۹	کاهش قدرت خرید ناشی از تحریم و کاهش گرایش به خرید ماشین‌های خارجی	نگاه به داخل
۶۰	گرایش عمده‌ی مردم شهرهای اطراف به خرید ماشین‌های خارجی	نگاه به داخل
۶۱	کاهش قدرت خرید خریداران ماشین‌های خارجی در زمان تحریم	نگاه به داخل
۶۲	گرایش عامه‌ی مردم به خرید ماشین‌های خارجی و افزایش شعاع تردد آن	نگاه به داخل
۶۳	رانت و سوداگری در فضاهای تجاري	رانت و سوداگری

تبیین نارسایی های کارکردی فضایی مناطق... رحمان جهانی دولت آبادو همکار

ادامه جدول ۱: واحدهای تلخیص شده و کدهای حوزه‌ی تجارت و بازرگانی

ردیف	واحد تلخیص شده	کد
۶۴	سوداگری در فضاهای مربوط به فروش و واردات خودرو	رانت و سوداگری
۶۵	شکل‌گیری فضای رانتی در حوزه‌ی واردات و فروش ماشین‌های خارجی	رانت و سوداگری
۶۶	شکل‌گیری دلالی در فضاهای تجاری برای قاچاق و رانتخواری	رانت و سوداگری
۶۷	افزایش بی‌رویه‌ی فضاهای تجاری خرد در چارچوب رانت و پولشویی	رانت و سوداگری
۶۸	محدویت‌های ایجادشده در راستای حمایت از تولید داخل بهنفع مافیا و رانت	رانت و سوداگری
۶۹	استفاده‌ی ابزاری از پروانه‌ی فضاهای تجاری و راکد بودن فعالیت آن	رانت و سوداگری
۷۰	شکل‌گیری بی‌برنامه‌ی فضاهای تجاری و رشد سرسام‌آور آن در یک فضای مبتنی بر رانت و سوداگری	رانت و سوداگری
۷۱	قوانین نادرست پایه‌گذار گسترش بی‌رویه و ناموزون مناطق آزاد	قوانین نادرست
۷۲	قوانین یکسان و بی‌توجهی به مزیت‌های متفاوت مناطق آزاد	قوانین نادرست
۷۳	تمیم قانون همراه مسافر و رشد بی‌رویه‌ی فضاهای تجاری در مناطق آزاد نسل دوم	قوانین نادرست
۷۴	نبود قوانین یکسان بین مناطق درمورد خودرو و عاملیت فشارهای سیاسی	قوانین نادرست
۷۵	نبود قوانین یکسان درمورد شعاع تردد ماشین‌های خارجی	قوانین نادرست
۷۶	یکسان نبودن شعاع تردد ماشین‌های لوکس واردشده به مناطق	قوانین نادرست
۷۷	وضع قوانین محدودیت‌های مختلف ورود خودرو به منطقه‌ی آزاد از زمان شروع فعالیت	قوانین نادرست
۷۸	عواید حاصل از تجارت چمدانی برای سرزمنی اصلی (نه برای منطقه)	قوانین نادرست
۷۹	روندهای نزولی رونق اقتصادی فضاهای تجاری در منطقه	افت رونق اقتصادی
۸۰	نزولی بودن رونق اقتصادی منطقه	افت رونق اقتصادی
۸۱	افت رونق منطقه‌ی آزاد در راستای حمایت از تولید داخل	افت رونق اقتصادی
۸۲	افت رونق فضاهای تجاری بهدلیل نبودن اجازه برای ورود کالا به منطقه و ورود پایین گردشگران	افت رونق اقتصادی
۸۳	افت رونق فعالیتی نمایشگاه‌ها از زمان شروع فعالیت منطقه	افت رونق اقتصادی
۸۴	نزولی بودن روند فعالیتی نمایشگاه‌ها و تعطیلی برخی از آن‌ها	افت رونق اقتصادی
۸۵	افت رونق واردکنندۀ‌ها و فروشنده‌های خودرو بهدلیل وضع محدودیت‌های ورود	افت رونق اقتصادی

ادامه جدول ۱: واحدهای تلخیص شده و کدهای حوزه‌ی تجارت و بازرگانی

ردیف	واحد تلخیص شده	کد
۸۶	بوروکراسی شدید در سیستم ورود و خروج کالا در منطقه‌ی آزاد	بوروکراسی اداری
۸۷	بوروکراسی شدید در ورود و خروج کالاهای از گمرک	بوروکراسی اداری
۸۸	بوروکراسی های شدید در ورود و خروج کالا	بوروکراسی اداری
۸۹	زمایر بودن ورود و خروج کالا از گمرک و ضررهای حاصل از آن	بوروکراسی اداری
۹۰	پیچیده‌تر شدن فرآیند ورود و ترخیص ماشین‌ها در مقایسه با قبل	بوروکراسی اداری
۹۱	فرآیند سخت ترخیص و تحويل ماشین در منطقه‌ی آزاد	بوروکراسی اداری
۹۲	نبود برنامه برای فضاهای تجاری و بازگشت سود حاصل از آن	عدم بازگشت سود
۹۳	راکد بودن بخش زیادی از فضاهای تجاری به دلیل زیاد بودن آن	عدم بازگشت سود
۹۴	بی‌ برنامگی مسئولین در راکد شدن فضاهای تجاری خرد	عدم بازگشت سود
۹۵	نیوود برنامه‌ی بلندمدت برای فعالیت پایدار انبوه فضاهای تجاری منطقه	عدم بازگشت سود
۹۶	باندباری در صدور مجوزهای فضاهای تجاری و نبود برنامه برای پایداری فعالیت آنها	عدم بازگشت سود
۹۷	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای تجاری با هدف جذب گردشگری و توسعه‌ی انسانی	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای
۹۸	فضاهای تجاری خرد به عنوان جاذبیت مناطق آزاد	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای
۹۹	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای تجاری و عدم بازگشت سرمایه از آن به صورت پایدار	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای
۱۰۰	افزایش بی‌ رویه‌ی فضاهای تجاری ابزاری برای قاچاق‌های عمدۀ	رشد بی‌ رویه‌ی فضاهای
۱۰۱	وجود رانت در فعالیت فضاهای تجاری در قالب خرید و فروش پروانه	خرید و فروش پروانه
۱۰۲	خرید و فروش و استفاده‌ی ابزاری از پروانه‌ی فضاهای تجاری	خرید و فروش پروانه
۱۰۳	فضاهای تجاری گستره‌ی به عنوان زمینه‌ای برای استفاده‌ی ابزاری از پروانه‌ی آن و ایجاد قاچاق	خرید و فروش پروانه

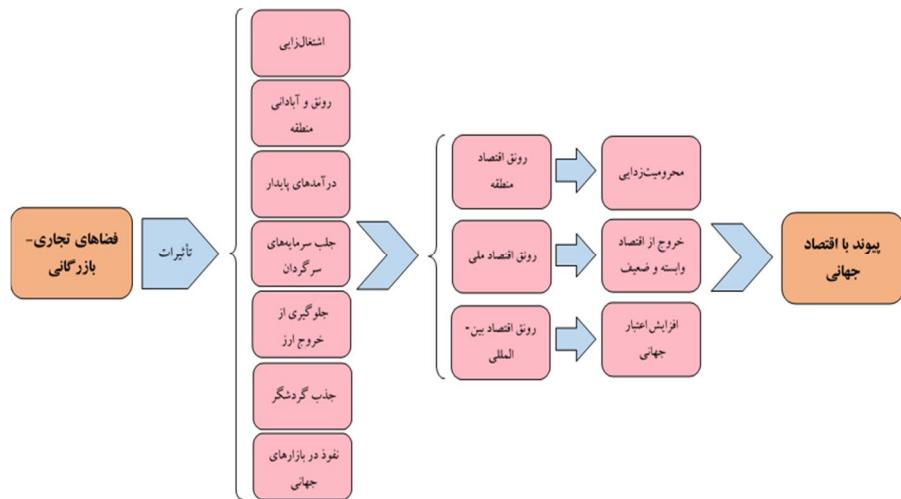
ادامه جدول ۱: واحدهای تلخیص شده و کدهای حوزه‌ی تجارت و بازرگانی

ردیف	واحد تلخیص شده	کد
۱۰۴	فضاهای تجاری محلی برای خروج ارز از کشور	خروج ارز
۱۰۵	پایین بودن سطح بین‌المللی کالای همراه مسافر در منطقه	خروج ارز
۱۰۶	افزایش فضاهای تجاری خرد و رونق گردشگری خرید	خروج ارز
۱۰۷	فصلی بودن رونق اقتصادی منطقه در جذب مسافران داخلی	فصلی بودن رونق
۱۰۸	فصلی بودن کسبوکار فضاهای تجاری برای مسافران داخل سرزمین	فصلی بودن رونق
۱۰۹	مافیای کردها در انحصار طلبی بخش عمده‌ی تجارت خرد	انحصار طلبی
۱۱۰	پایین بودن صادرات در منطقه‌ی آزاد	الصادرات پایین
۱۱۱	محدودیت‌های واردات خودروهای خارجی به تعیین از نبود ثبات مدیریتی در منطقه	ضعف ثبات مدیریتی

جدول بالا نشان می‌دهد که قاچاق کالا به عنوان مؤلفه‌ای مهم در این حوزه بیشترین تکرار پذیری را در بین سایر مفاهیم به خود اختصاص داده و در رتبه‌ی اول قرار گرفته است. این نشان می‌دهد که فضاهای تجاری و بازرگانی در منطقه‌ی آزاد ارس با این مفهوم ارتباط تنگاتنگی دارند. درآمدزایی برای سازمان منطقه‌ی آزاد ارس، تأکید بر واردات، نگاه به داخل و ... در رتبه‌های بعدی قرار دارند. براساس روش فرآیند تحلیل محتوای کیفی، کدهای به دست آمده به عنوان خرد مقوله‌ها براساس وجود مشترک به چهار مقوله‌ی نهایی «اقتصاد ناسالم»، «عدم برونوگرایی»، «اقتصاد ناپایدار» و «ضعف مدیریتی» تبدیل شدند.

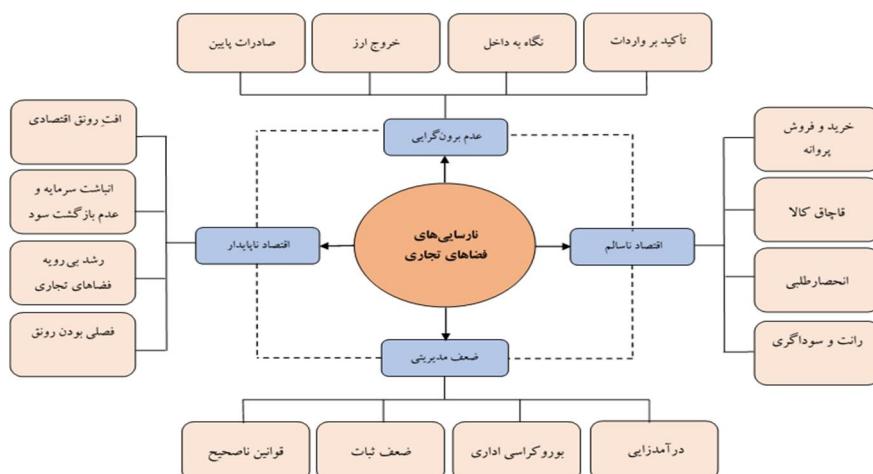
۴- تحلیل نارسایی‌های کارکردی- فضایی

در مجموع و با توجه به مبانی و فلسفه‌ی مناطق آزاد در دنیا و ایران و با اتکا به مصاحبه‌های انجام شده با کارشناسان حوزه‌ی مناطق آزاد می‌توانیم بگوییم که ایجاد فضاهای تجاری جدید و رونق فضاهای تجاری موجود در منطقه‌ی آزاد ارس باید در راستای اشتغال‌زا، رونق و آبادانی منطقه، درآمدهای پایدار، جلب سرمایه‌های سرگردان، جلوگیری از خروج ارز یا ارزآوری، جذب گردشگر و نفوذ در بازارهای جهانی باشد. به این ترتیب، ضمن رونق اقتصادی خود منطقه و محرومیت‌زدایی از آن، به عنوان پیشرو برای اقتصاد ملی و بین‌المللی به حساب می‌آید تا از این طریق مقدمات خروج کشور از اقتصاد وابسته و ضعیف و افزایش اعتبار جهانی برای آن و پیوند با اقتصاد جهانی فراهم آید (شکل ۳).

شکل ۳: مدل مورد انتظار از کارکرد فضاهای تجاری منطقه‌ی آزاد ارس

طبق تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام شده، آنچه در واقعیت رخ می‌دهد تاحدودی با مدل یادشده متفاوت است و بخش مهمی از پیامدهای موردنانتظار در ایده‌ی اولیه محقق نمی‌شود. همچنین، فضاهای یادشده دچار کژکاری‌هایی شده‌اند که به‌نوعی باز تولید‌کننده‌ی ویژگی‌های اقتصاد سرمایه‌داری از نوع وابسته هستند (شکل ۴).

شکل ۴: عمدۀ‌ترین ناراسایی‌های کارکردی - فضایی فضاهای تجاری (مدل واقعی)

همان‌طور که می‌بینیم، فضاهای تجاری و بازارگانی به‌دلایل مختلف و در جهات مختلف دچار کُزکارکردی‌هایی شده‌اند که علاوه‌بر اینکه مطابق با اهداف اولیه‌ی یادشده از آن‌ها نیستند، با توجه به ماهیت نارسایی‌های به‌دست‌آمده، گاهی عکس آن عمل می‌کنند.

از مهم‌ترین نارسایی‌های کارکردی منطقه‌ی آزاد ارس که منشأ شکل‌گیری فضای ناسالم بر چرخه‌ی اقتصادی آن و شکل‌گیری فضاهای نامتناسب با اهداف متعالی مناطق آزاد است، «سیستم ضعیف مدیریت» آن است. با تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده روش‌شدن که تغییرات پی‌درپی مدیریتی و اعمال سلایق شخصی در سیاست‌گذاری‌های منطقه و اعمال سیستم بوروکراتیک شدید به‌منظور درآمدزایی، به‌عنوان نارسایی‌های سیستم مدیریتی محسوب می‌شوند که پیامدهای نامطلوب کارکردی-فضایی در حوزه‌های مختلف، به‌ویژه در حوزه‌ی تجارت و بازارگانی، داشته‌اند. یکی از مصاحبه‌شونده‌ها در این مورد بیان می‌کند: «دولت هم در این زمینه هیچ بودجه‌ای برای ایجاد زیرساخت‌ها تخصیص نداد؛ بنابراین، مناطق مجبور بودند ابتدا درآمدی کسب کنند و از محل این درآمدها زیرساخت حداقلی ایجاد کنند. این باعث شد که مناطق به‌سمت فعالیت‌هایی حرکت کردند که درآمدزایی دارند تا از این طریق زیرساخت‌شان را تکمیل کنند. یکی از این راه‌ها فروش زمین و واردات است. زمین برای کاربری تجاری سود بیشتری در مقایسه با کاربری‌های دیگر دارد. واردات کالا هم برای تأمین کالای مجتمع‌های تجاری که ایجاد می‌شوند، عوارضی درپی دارد و به‌عنوان منبع درآمدی برای این مناطق محسوب می‌شود. همین باعث شده که این مراکز تجاری و بازارچه‌ها بیشتر از حد نیاز مناطق و در راستای درآمدزایی آن‌ها ایجاد شوند». تشدید سیستم بوروکراتیک با افزایش فعالیت‌های منطقه‌ی آزاد ارس به‌منظور کسب درآمد بیشتر، نارضایتی سرمایه‌گذاران مختلف را درپی داشته و به مرور، امنیت سرمایه‌گذاری در آن را پایین آورده است.

«اقتصاد ناسالم» به‌عنوان نارسایی اصلی دیگر در منطقه‌ی آزاد ارس متشكل از مؤلفه‌هایی مانند خرید و فروش پرونده، رانت و سوداگری، انحصار طلبی و قاچاق کالا است. براساس تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده، فضاهای تجاری در منطقه‌ی آزاد کاملاً با این نارسایی‌ها عجین شده‌اند و بدیهی است که پیامدهای نامطلوب را نیز در سطح خرد و کلان اقتصادی و فضایی به‌دبیال دارند. خرید و فروش پرونده یک نارسایی در حوزه‌ی تجارت خرد منطقه‌ی آزاد ارس محسوب می‌شود که به‌منظور افزایش سهم ورود کالا و اجنس اس برای ذی‌نفعان آن برحسب معافیت‌های مختلف مالیاتی منطقه‌ی آزاد ارس انجام می‌شود. این نارسایی یک عامل مهم در افزایش فضاهای تجاری در منطقه‌ی آزاد ارس به‌شمار می‌رود و جنبه‌ی ابزاری فضا با چنین عملکردی کاملاً آشکار می‌شود. یکی از مصاحبه‌شوندگان در این مورد بیان می‌کند: «اطلاع پیدا

کردیم که پروانه در اینجا خرید و فروش می‌شود. مثلاً کاسبی که در تبریز فعالیت می‌کند، برای اینکه حقوق گمرکی پرداخت نکند، با پروانه‌ی یک نفر دیگر در جلفا به جنس و کالای مورد نیاز برای فروش خود می‌رسید که این کار به صورت قاچاق انجام می‌شد ... ». این مسئله آنقدر به صورت آشکار و بدیهی در منطقه‌ی آزاد ارس وجود دارد که یکی از مصاحبه‌شوندگان ضمن تأکید بر آن، ایجاد محدودیت در این خصوص را نوعی بی‌عدالتی در حق خود تلقی می‌کند و چنین می‌گوید: «کالاهای اجناس واردشده به منطقه‌ی آزاد ارس عمدتاً از ترکیه هستند و قبل از محدودیتی در این زمینه وجود نداشت؛ ولی الان وجود دارد. قبل از محدودیتی وجود نداشت، فرضًا سهمیه‌ی مغازه‌ی من ۵ تن بود و من که یک تریلی جنس می‌زدم می‌شد ۲۰ تن یا ۲۲ تن. در آن شرایط، ۴ تا پروانه مثل مغازه‌ی خودم پیدا می‌کردم و آن‌ها را از گمرک درمی‌آوردم. اما در حال حاضر، برای آن تریلی دست‌کم باید ۲۰ تا پروانه پیدا کنم ... ».

قاچاق کالا و اجناس در مناطق آزاد و مرزی به دو صورت ممکن است اتفاق بیفتد؛ اولی ورود غیرقانونی کالا از مرز بین‌المللی به داخل منطقه‌ی آزاد و دیگری خروج بیش‌از‌حد مجاز آن از محدوده‌ی منطقه‌ی آزاد به داخل سرزمین اصلی. بدیهی است که با توجه به معافیت‌های مختلف ورود کالا از مرز بین‌المللی، حالت دوم نمود بیشتری دارد؛ زیرا با کمترین زحمت، بیشترین سود را برای قاچاق‌کننده به همراه دارد. خرید و فروش پروانه نیز بیشتر به همین منظور انجام می‌شود. مصاحبه‌های انجام‌شده در این مورد نشان می‌دهند که قاچاق در همه‌ی حوزه‌ها وجود دارد؛ ولی بیشتر آن‌ها در حوزه‌ی تجارت خرد و بهویژه قاچاق پوشک و مواد بهداشتی است. هرچند آمار رسمی درباره‌ی قاچاق وجود ندارد، تحلیل محتوای مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که قاچاق کالا از منطقه‌ی آزاد ارس به سرزمین اصلی به صورت عمده وجود دارد، به‌گونه‌ای که افراد حتی در شرایط بسیار محافظه‌کارانه نیز بر قاچاق کالا از منطقه‌ی آزاد ارس، هرچند به صورت جزئی، تأکید دارند. به عنوان مثال، یکی از مسئولان منطقه‌ی آزاد ارس چنین بیان می‌کند: «من فکر نمی‌کنم تجارت خرد به تشديد مصرف در اقتصاد ملی منجر می‌شود. به‌عقیده‌ی بند، قاچاقی که بهویژه در حوزه‌ی لباس از مناطق آزاد وجود دارد، در مقایسه با قاچاق کلی که وارد مملکت شده و تشید مصرف را به‌دبیال دارد، چیزی در حدود ۳ است. بنابراین، نمی‌توان از تأثیر این عامل صحبت کرد».

ورود غیرقانونی و بیش‌از‌حد مجاز کالا و اجناس از منطقه‌ی آزاد به سرزمین اصلی، پیامدهای گوناگونی دارد. اول این است که قاچاق باعث خرید و فروش پروانه برای کسب سهمیه‌ی بیشتر برای ورود کالا و اجناس از گمرک می‌شود. دومین پیامد این است که به‌طور غیرمستقیم در افزایش بی‌رویه‌ی فضاهای تجاری برای استفاده از پروانه‌ی آن تأثیر دارد. پیامد

سوم این است که خروج بیش از حد آن از منطقه‌ی آزاد و تسری آن در سرزمین اصلی، امتیازات منطقه‌ی آزاد را ازبین می‌برد. پیامد چهارم این است که ورود اجنبی باکیفیت و ارزان به سرزمین اصلی ضربه‌ی محکمی به اقتصاد ملی وارد می‌کند. پنجمین پیامد این است که رونق اقتصادی منطقه را دچار خدشه می‌کند؛ زیرا نه تنها هیچ عایدی برای اقتصاد منطقه ندارد، از مزیت‌های آن درجهت رونق سایر نقاط استفاده‌ی ابزاری می‌کند. کسبه و افراد مطلع مختلف نیز این موضوع را تأیید می‌کنند. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «اشکال اساسی جلفا این است که سیاست‌گذاری‌ها کاملاً غلط است و بازار دست قاچاقچی است. شما ببینید چقدر مغازه در این راسته تا پارک کوهستان بسته و غیرفعال به نظر می‌رسند؛ همین مغازه‌ها پروانه دارند و قاچاقچی از آن پروانه‌ها برای قاچاق خود استفاده می‌کند ...». همین فضای ایجادشده در حوزه‌ی تجارت خرد باعث می‌شود که زمینه برای رانت‌خواری و انحصار طلبی نیز فراهم شود و عده‌ی زیادی از این وضع درجهت سود و نفع شخصی، بدون توجه به اهداف متعالی مناطق آزاد استفاده کنند. یکی از افراد مطلع محلی می‌گوید: «قبلًاً فعالین گرد بازار بانه و سرداشت سیاست دامپینگ را در بازار جلفا راه انداختند و بازار آن را بهم زدند. مثلاً کولر گازی از چین وارد می‌کند که قیمت‌ش در منطقه‌ی آزاد ارس ۲میلیون ۴۰۰هزار تومان و در بانه ۱میلیون و ۸۰۰هزار تومان بود. از اینجا جنس را به صورت آزاد وارد می‌کنند و آن را در بانه به قیمت پایین‌تر از اینجا می‌فروشنند؛ یعنی همه بفهمند که بانه ارزان است. در جلفا گران می‌داد و در بانه ارزان».

«اقتصاد ناپایدار» نارسایی دیگری در حوزه‌ی فضاهای تجاری در منطقه‌ی آزاد ارس است که شامل مؤلفه‌هایی مانند افت رونق اقتصادی منطقه، انباشت سرمایه و عدم بازگشت سود، رشد بی‌رویه‌ی فضاهای تجاری و فصلی بودن رونق است. با تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده در حوزه‌ی تجارتی و بازار گانی، روشن شد که سرمایه‌گذاری و رونق در این حوزه روند نزولی دارد. به عنوان نمونه، یکی از مصاحبه‌شوندگان بیان می‌کند: «... از سال ۹۲ که من شروع به کسب و کار در این بازار کردم، روند کلّاً نزولی بوده است ...». در مرود شرکت‌های واردکننده و عرضه‌کننده‌ی خودروهای لوکس و خارجی نیز وضعیت به همین شکل و حتی شدیدتر از آن بوده است. محدودیت‌های کلان و خرد درخصوص فعالیت این شرکت‌ها به مرور تشدید و باعث تنزل رونق آن‌ها در منطقه‌ی آزاد ارس شده است. یکی از مصاحبه‌شونده‌ها با تأکید بر این موضوع، چنین می‌گوید: «فعالیت نمایشگاه‌ها روزبه‌روز تضعیف شده‌اند. ۶ سال پیش، یعنی زمانی که نمایشگاه‌ها شکل گرفتند، در عرض یک هفته ما فقط ۳۰ ماشین فورد فروخته بودیم. هم متقاضی زیاد بود، هم قیمت پایین بود و هم اینکه هیچ محدودیتی در کار نبود. بعدها قانون گذاشتند که خودروهای بالای ۲۵۰۰ سی سی اجازه‌ی ورود ندارند، بعدها گفتند که خودروهای

آمریکایی وارد نشوند ... ». افت رونق در فضاهای تجاری منطقه‌ی آزاد ارس در کنار سایر آسیب‌های ذکر شده، مجموعاً استفاده‌ی ابزاری از فضا را درجه‌ی سود و نفع شخصی نشان می‌دهد و بهنوعی، انباشت سرمایه در فضاهایی را دریی داشته است که هیچ نفعی برای اقتصاد منطقه و اقتصاد ملی ندارد. یک فرد مطلع در این مورد چنین می‌گوید: «در این شرایط که جنس وارد نمی‌شود، تکلیف این مغازه‌ها که حدود ۲۰، ۳۰ هزار مغازه در جلفا وجود دارد، معلوم نبود و هر مغازه‌داری ۱۰ مغازه‌ی خالی دارد. اندازه‌ی بودجه‌ی تبریز در اینجا خرج و هزینه شده است. وقتی منطقه‌ی آزاد مساوی با این تجارت است و این همه مغازه احداث شده است، باید برنامه‌ای برای آن وجود داشته باشد».

بنابراین، فضاهایی با کارکرد غیرواقعی و کاذب در حوزه‌ی تجارت و بازارگانی منطقه‌ی آزاد ارس رشد کرده‌اند. شکل‌گیری نارسایی‌های کارکردی- فضایی و منحرف شدن از هدف اولیه، این فضاهای را به صورت رشدیافته و کاذب نشان می‌دهند. به طور مثال، یکی از مصاحبه‌شوندگان در این زمینه چنین می‌گوید: «در زمان آقای نجفی، در محلی که از قره بورون شروع و بین آن تا پارک کوهستان کشیده شده است و به عنوان محلی برای کاربری‌های کلانشهری مانند بانک‌ها، بیمه‌ها، مجتمع‌های تجاری برنددار و ... است، به صورت لجام‌گسیخته مجوز احداث مجتمع‌های تجاری به صورت خیلی متراکم را دادند. متأسفانه در جلفا یک‌میلیون و نیم متر مربع برای واحدهای تجاری پروانه صادر شده است؛ در حالی که در دبی که بیش از ۵۰۰ برنده معتبر دنیا در آن فعالیت می‌کنند و روزانه به بیش از ۱۰۰ کشور از آنجا پرواز می‌شود و محل تجمعی و باز توزیع کالاهای کشورهای منطقه‌ای است، ۵۰۰ متر مربع مجتمع تجاری وجود دارد. در منطقه‌ی آزاد ارس، مجتمع‌های تجاری اصلاً متناسب با نیازهای منطقه‌ای شکل نگرفته‌اند و بیشتر از آن هستند. نتیجه‌ی آن در حال حاضر، خالی شدن روزبه‌روز مجتمع‌های تجاری است. این همان تشدید مصرفی است که اقتصاد کشورهای در حال توسعه‌ای مثل ایران با آن مواجه است».

«عدم بروون‌گرایی» نارسایی دیگری در حوزه‌ی فضاهای تجاری است که از تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام شده به دست آمده است. ورود جنس و کالا به منطقه‌ی آزاد، به‌ویژه در حوزه‌ی تجارت خرد، عامل اصلی رونق سایر حوزه‌ها نیز است. بنابراین، طبق برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های انجام شده، رونق اقتصادی منطقه در حد زیادی به ورود کالا و اجناس در حوزه‌ی تجارت خرد وابسته است؛ به طوری که با کوچک‌ترین محدودیت در ورود کالا و اجناس (تحريم و سیاست‌های دولتی در ممنوعیت ورود کالاهای)، علاوه‌بر حوزه‌ی تجارت خرد، کل منطقه نیز دچار اشکال اساسی می‌شود. مصدق این موضوع در مصاحبه با

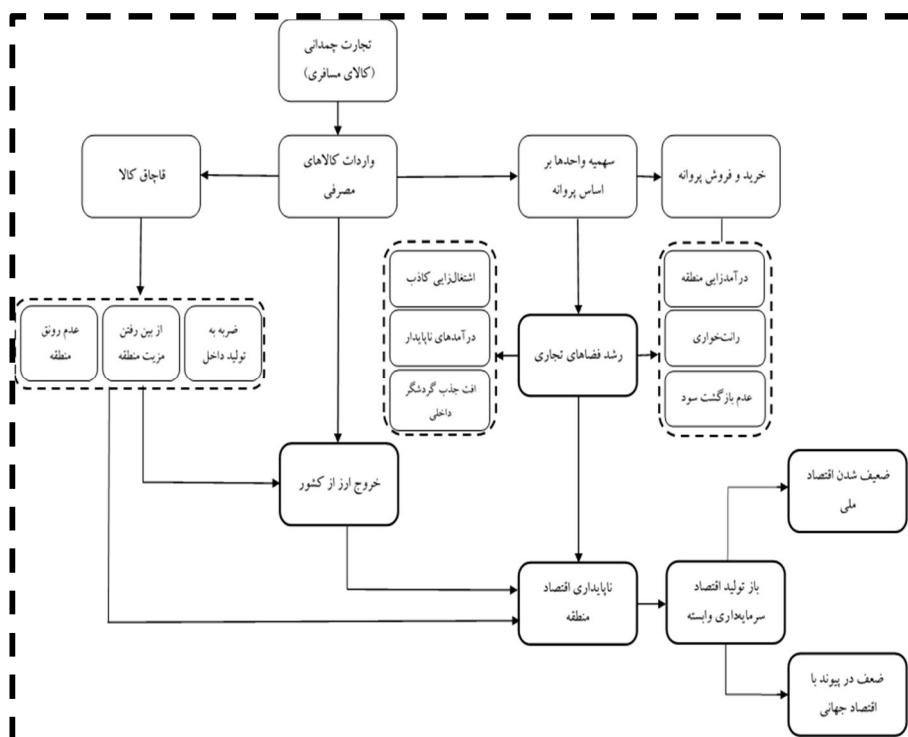
یکی از کاسیان فعال در این حوزه یافت می‌شود که می‌گوید: «در حال حاضر، گمرک بسته است و جنس وارد نمی‌شود و این باعث می‌شود رکود و کسدی بر بازارهای منطقه حاکم شود. در این شرایط، حدود ۸۰ درصد فروش نزول کرده است. گمرک بهدلیل حمایت از کالای ایرانی، بسته شده است. مسافر برای خرید به منطقه می‌آید. وقتی جنسی وارد نمی‌شود، مسافری نیز وارد نمی‌شود. مسافر برای خرید ارزان اجناس، وارد منطقه‌ی آزاد می‌شود. در حال حاضر، به جرئت می‌توان گفت که ۹۰ درصد از مسافران به‌منظور خرید وارد منطقه شده‌اند». از سوی دیگر، فعالیت این حوزه در منطقه‌ی آزاد ارس کاملاً در رابطه با سرزمینی اصلی معنی می‌یابد. به عبارت دیگر، بازار جذاب داخل و تقاضای روزافزون آن در این مورد، نگاه برون‌گرایانه‌ی این مناطق را با اشکال مواجه می‌کند. البته، گاهی ادعا می‌شود که حوزه‌ی تجارت خرد در منطقه‌ی آزاد هرچند ارزآوری ندارد، از خروج ارز جلوگیری می‌کند و از این حیث، نقطه‌ی مثبتی برای منطقه محسوب می‌شود؛ درحالی که با این سیاست، هم ارز زیادی از کشور خارج می‌شود و هم بهنوعی مصرف‌گرایی به عنوان یکی از مؤلفه‌های اقتصاد وابسته و ضعیف در سطح ملی، تشدید می‌شود. یکی از مصاحبه‌شوندگان در این خصوص می‌گوید: «تقاضا برای اجناس و کالاهای عرضه شده در منطقه‌ی آزاد ارس عمده‌ای داخل سرزمین است. البته خارجی هم وجود دارد؛ ولی درصد آن بسیار پایین است. اجناس و کالاهای خارجی کیفیت بهتری در مقایسه با کالاهای داخلی دارند. کالاهای خارجی هرچند گاهی گران‌تر از کالاهای تولید داخل هستند، کیفیت بالایی دارند. مفهوم منطقه‌ی آزاد این است که قیمت کالاهای و اجناس برای مشتری‌ها مناسب باشد».

۵- مکانیزم عمل نارسایی‌های کارکردی- فضایی

عرضه‌ی کالاهای مصرفی به‌واسطه‌ی قانون کالای همراه مسافر در منطقه عمده‌ای در پاسخ به نیاز داخل و سرزمین اصلی است و نقش بین‌المللی آن کاملاً در حاشیه قرار می‌گیرد. بنابراین، نمی‌توانیم به فضاهای تجاری و محل عرضه‌ی این کالاهای اجناس باکیفیت و ارزان خارجی، نقش ارزآوری یا جلوگیری از خروج ارز را بدھیم. البته، گاهی ادعا می‌شود که حوزه‌ی تجارت خرد در منطقه‌ی آزاد هرچند ارزآوری ندارد، از خروج ارز جلوگیری می‌کند و از این حیث، نقطه‌ی مثبتی برای منطقه محسوب می‌شود؛ درحالی که با این سیاست، هم ارز زیادی از کشور خارج می‌شود و هم بهنوعی مصرف‌گرایی به عنوان یکی از مؤلفه‌های اقتصاد وابسته و ضعیف در سطح ملی، تشدید می‌شود. درمورد عملکرد فضاهای تجاری در منطقه‌ی آزاد ارس، گفتنی است که به‌جای اینکه منطقه‌ی آزاد روزنه‌ای برای خروج از اقتصاد وابسته و ضعیف باشد، محلی برای

انتقال و جایه‌جایی این خصیصه‌ها است. با این سیاست، مشکلات مربوط به نفوذ اقتصاد سرمایه‌داری وابسته در سطح ملی نه تنها از بین نمی‌روند، از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر جایه‌جا و تقویت می‌شوند. از سوی دیگر، شکل‌گیری فضای ناسالم در چرخه‌ی اقتصادی منطقه به دنبال تغییرات پی‌درپی مدیریتی و اعمال سایق شخصی در سیاست‌گذاری‌های منطقه و اعمال سیستم بوروکراتیک شدید به‌منظور درآمدزایی، همگی نشانه‌ی ناپایداری اقتصاد منطقه و بازتولید اقتصاد سرمایه‌داری وابسته هستند. اقتصاد ناسالم از یک سو قاچاق کالا و اجناس را از منطقه‌ی آزاد به سرزمین اصلی و از سوی دیگر استفاده‌ی ابزاری از پروانه‌ی واحد تجاری و به تبعیت از آن، رشد کاذب فضاهای تجاری در راستای کسب سهمیه‌ی بیشتر واردات کالا و اجناس را درپی دارد. تمامی این موارد به‌نوعی در تأثیر و تأثر از یکدیگر هستند و به‌نوعی هم‌دیگر را بازتولید می‌کنند. شکل زیر نمودار شماتیک مکانیزم عمل نارسایی‌های کارکردی‌فضایی در حوزه‌ی تجارت و را نشان می‌دهد.

شکل ۵: مکانیزم عمل نارسایی‌های کارکردی-فضایی حوزه‌ی تجارتی منطقه‌ی آزاد ارس

۶- نتیجه‌گیری و ارائه‌ی راهکار

نتایج بسیاری از پژوهش‌های انجام شده درمورد متغیرهای کلیدی مرتبط با نقش‌ها و اهداف مناطق آزاد در ایران، همچون میزان جذب سرمایه‌گذاری خارجی، درجه‌ی صنعتی شدن، ایفای نقش صادراتی و نسبت صادرات به واردات، نشان می‌دهد که مناطق آزاد در کشورهای درحال توسعه‌ای مثل ایران، روی‌هم رفته کمتر کارکرد مثبتی در راستای اهداف و نقش‌های تعیین شده برای آن‌ها داشته‌اند. از نگاه این مقاله، بخش عمده‌ای از گرفتاری‌های بالا در فرآیند شکل‌گیری فضاهای اختصاص‌یافته به این نقش‌ها و مکانیزم‌های دخیل در آن ریشه دارد. یکی از این بخش‌ها که رونق بسیار زیادی دارد، بخش تجارت خرد است که فضاهای گستردگی را در مناطق آزاد کشور، به ویژه منطقه‌ی آزاد ارس، به خود اختصاص داده است. با تحلیل فرآیند شکل‌گیری فضاهای یادشده به‌وسیله‌ی روش‌های کیفی در منطقه‌ی آزاد ارس روشن شد که عملکرد فضاهای یادشده با نارسایی‌هایی عمده‌ای همچون ضعف مدیریتی، اقتصاد ناسالم، عدم برون‌گرایی و اقتصاد ناپایدار همراه بوده و با مدل مطلوب مبتنی بر اهداف و مبانی مناطق آزاد فاصله‌ی زیادی دارد. به‌طور کلی، حوزه‌ی تجارت خرد در منطقه‌ی آزاد ارس به چند دلیل اهمیت دارد. اولین دلیل این است که نبود شرایط تولید در کل کشور و وجود رانت و سوداگری در حوزه‌ی تجارت و بازارگانی از یک سو و اتخاذ سیاست‌ها و اقدامات زودبازدهی سازمان منطقه از سوی دیگر، باعث شده است که سرمایه‌ها بیشتر به این بخش سوق داده شوند. دلیل دوم این است که به ادعای مسئولان و کارشناسان منطقه‌ی آزاد ارس، حوزه‌ی تجارت خرد به‌منظور توسعه‌ی گردشگری خرید رونق یافته و هدف از آن جذب گردشگر به منطقه و رونق اقتصادی منطقه است که آن هم کاملاً با نگاهی به داخل و در راستای سرزمین اصلی است و با اهداف برون‌گرایانه‌ی منطقه‌ی آزاد منافات دارد. سومین دلیل این است که رونق سایر حوزه‌های منطقه‌ی آزاد ارس در حد بسیار زیادی به ورود کالاها و عرضه‌ی آن‌ها در این فضاهای تجاری متکی است که این سیاست نیز به‌نوعی باز تولید‌کننده‌ی مناسبات اقتصاد سرمایه‌داری وابسته مانند تشدید مصرف‌گرایی و شکل‌گیری اقتصاد ناسالم است که مجموعاً سبب خروج ارز از کشور می‌شود. درخصوص عملکرد فضاهای تجاری در منطقه‌ی آزاد ارس، گفتنی است که به جای اینکه منطقه‌ی آزاد روزنه‌ای برای خروج از اقتصاد وابسته و ضعیف باشد، محلی برای انتقال و جابه‌جایی این خصیصه‌ها است. اقتصاد وارداتی و شکل‌گیری فضای ناسالم اقتصادی در این حوزه، هم باعث خروج ارز از کشور می‌شود، هم به اقتصاد منطقه ضربه می‌زند و هم با رشد بی‌رویه‌ی فضاهایی با کارکردهای کاذب، اقتصاد ناپایداری را شکل می‌دهد که به اقتصاد ملی و بین‌المللی کمکی نخواهد کرد. به‌منظور برونو رفت منطقه‌ی آزاد ارس از این وضعیت، باید

به صورت تدریجی، تغییرات در ساختار مشارکت و اجرا با حفظ رویکرد فعلی (تمرکز بر کارکردهای متنوع و بهویژه نقش محوری تجارت خرد در رونق اقتصادی منطقه) را در دستور کار قرار گیرد. کاربست مربوط به این تغییرات کلی در حوزه‌ی تجارت را در سه طیف اجتناب، جبران و تعدیل، البته با اتكا به یافته‌های تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، ارائه می‌کنیم (جدول ۲).

جدول ۲: کاربست اجتناب، تعدیل و جبران در حوزه‌ی تجارت منطقه‌ی آزاد ارس

اجتناب	تعديل	جبران
-	-	-
لوگیری از خروج غیرقانونی کالاهای اجناس بهصورت سازمانیافته و حتی در مقیاس خرد؛	لاش منطقه برای رفع محدودیت‌های ورود کالا و اجناس به منطقه به عنوان اصل اساسی این حوزه؛	ردش مالی حاصل از عرضه و فروش محصولات در خود منطقه؛
لوگیری از خرید و فروش پروانه ازوی افراد سودجو و اعمال سخت‌گیری‌های جدی در این زمینه؛	-	ونق اقتصادی سایر حوزه‌ها، مثل عطای سهمیه‌ی ورود کالا و اجناس به حوزه‌ی گردشگری، بهواسطه‌ی فعالیت واحدهای تجاری در حد و اندازه‌ی واقعی و عملکردی هریک؛
-	-	فزایش توانمندی منطقه‌ی آزاد ارس بهواسطه‌ی فعالیت سرمایه‌گذاران واقعی در این حوزه؛
زبین بردن فساد اداری تسهیل‌کننده‌ی قاچاق کالا و اجناس در منطقه؛	لاش برای رفع محدودیت‌های ورود اتومبیل‌های لوکس و افزایش شعاع ترد آن‌ها در حد استان؛	فرزایش توامندی منطقه‌ی آزاد ارس به سهیل سیستم بوروکراتیک فرآیند ورود حوزه‌ی تجاری و روند بین‌المللی شدن آن در بلندمدت؛
-	-	رایش به سرمایه‌گذاری واقعی در سهیل سیستم بوروکراتیک فرآیند ورود کالا و اجناس، بهویژه اتومبیل‌های خارجی، برای جلب اعتماد سرمایه‌گذاران فعلی و جذب سرمایه‌گذاران جدید؛
لوگیری از شکل‌گیری بازار ناسالم اقتصادی و حمایت از سرمایه‌گذاران واقعی؛	-	فزایش اعتماد و امنیت سرمایه‌گذاران حوزه‌ی گردشگری و تجارت خرد؛
یگیری دقیق رفتارهای مافیایی ازوی صاحبان قدرت و نفوذ در منطقه و برخورد شدید با آن‌ها.	جاذبه‌ی ورود کالاهای اجناس باکیفیت و عرضه‌ی آن‌ها در منطقه.	ارج شدن فضاهای تجاری از حالت کالایی، غیرمولد و ناپایدار بودن.

نکته قابل توجه این است که این کاربست بر اصول و معیارهای یک منطقه‌ی آزاد در معنای واقعی آن مبتنی نیست؛ بلکه فقط برای خارج شدن از وضعیت بحرانی منطقه است و ممکن است درادامه، با توانمندی منطقه، زمینه برای شکل‌گیری اصول و معیارهای یک منطقه‌ی آزاد فراهم شود. این تغییرات برای منطقه در کوتاه‌مدت درآمدزایی (بازار توانمندی منطقه‌ی آزاد ارس) ندارد و ممکن است حتی هزینه‌هایی نیز برای آن دربی داشته باشد. بنابراین، شرایط

دشواری برای منطقه در راستای این تغییرات ایجاد می‌شود. منطقه‌ی آزاد از طرفی می‌خواهد تغییرات ساختاری داشته باشد و از طرف دیگر می‌خواهد توانمندی لازم برای چنین کاری و نیز حمایت از سرمایه‌گذاری را کسب کند. در چنین شرایطی، منطقه‌ی آزاد ارس سیاست‌ها و اقداماتی را به کار می‌برد که درآمدزایی مقطعی پایدار برایش داشته باشند و با آن‌ها به برد تبدیل شود تا از محل درآمد آن هزینه‌های رسیدن به شرایط پایدار را در خود ایجاد کند. با انجام مستمر این اقدامات منطقه به آن حالت آرمانی می‌رسد. هدف این است که گرددش سرمایه به هر طریقی در خود منطقه‌ی آزاد باشد، نه در جای دیگر. درواقع، وضع یکباره‌ی محدودیت‌هایی برای بهتر شدن وضع موجود، ممکن نیست. این کار باید تدریجی انجام شود تا منطقه نیز خود را با آن سازگار کند و جایگزینی برای سیاست‌های اشتباه خود داشته باشد.

۷- منابع

- اطهاری، کمال. (۱۳۸۵). «نظریه‌ی انتظام؛ تعامل جزء و کل». *اقتصاد سیاسی تحول همه‌جانبه*. س. ۱. ش. ۲. صص ۱۴۹-۱۵۷.
- . (۱۳۸۹). «اقتصاد شهری و اقتصاد شهر در ایران». *اقتصاد شهر (بخش ویژه)*. س. ۲. ش. ۷. صص ۵۶-۶۵.
- ایمانی شاملو، جواد و مجتبی رفیعیان. (۱۳۹۵). «قدرت و بازتعریف نظریه‌ی برنامه‌ریزی شهری (با تأکید بر دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا)». *راهبرد*. س. ۲۵. ش. ۸۰. صص ۲۸۷-۳۱۹.
- ایمانی شاملو، جواد؛ رفیعیان، مجتبی و هاشم داداشبور. (۱۳۹۴). «سوداگری شهری و واگرایی فضایی تحلیل تحولات فضایی کلانشهر تهران مبتنی بر اقتصاد نفت». *ژئوپلیتیک*. س. ۱۲. ش. ۱. صص ۱۰۴-۱۳۵.
- بهمنی، علیرضا. (۱۳۹۱). *بررسی تأثیر مناطق آزاد بر اقتصاد جهانی (مطالعه‌ی موردی: مناطق آزاد ایران)*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد. پردیس بین‌المللی دانشگاه گیلان.
- پلامانتر، جان. (۱۳۷۱). *شرح و نقدی بر فلسفه‌ی اجتماعی و سیاسی هگل*. ترجمه‌ی حسین بشیریه. چ. ۲. تهران: نشر نی.
- پوراحمد، احمد. (۱۳۸۶). *قلمرو و فلسفه‌ی جغرافیا*. چ. ۲. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

- تقی‌زاده، خدیجه. (۱۳۸۹). «عملکرد مناطق آزاد تجاری - صنعتی کشور در چهار سال اول برنامه‌ی چهارم توسعه (دفتر تحقیقات و سیاست‌های پولی و بازارگانی)». *مجله‌ی اقتصادی- ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*. ش ۹ و ۱۰. صص ۱۲۳-۱۳۲.
- حاتمی‌نژاد، حسین و ناصح عبدالی. (۱۳۸۶). «اقتصاد سیاسی و فضای شهری». *اطلاعات سیاسی اقتصادی*. ش ۲۳۸. صص ۱۹۶-۲۰۵.
- رحیمی، حجت‌الله. (۱۳۹۳). «رویکرد پژوهش در عمل فضایی: تعادل میان مقیاسی روابط قدرت، دانش و تصمیم‌گیری در برنامه‌ریزی فضایی راهبردی». *برنامه‌ریزی و آمایش فضا*. د ۱۹. ش ۱. صص ۵۳-۷۸.
- رفیعیان، مجتبی و سید علی حسین‌پور. (۱۳۹۱). *نظریه، شهر، فضا، مدیریت شهری*: طحان.
- رنانی، محسن. (۱۳۸۴). *بازار یا نابازار؛ بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران*. ج ۲. : انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- زیگفرید، ج. کارستن. (۱۳۷۰). «نظریه‌ی کوانتوم و اقتصاد اجتماعی». *اطلاعات سیاسی- اقتصادی*. ترجمه‌ی کمال اطهاری. ش ۵۱ و ۵۲. صص ۹۱-۹۵.
- سوندرز، پیتر. (۱۳۹۱). *نظریه‌ی اجتماعی و مسئله‌ی شهری*. ترجمه‌ی محمود شارع‌پور. تهران: تیسا.
- شکوهی، حسین. (۱۳۸۴). *اندیشه‌های نو در فلسفه‌ی جغرافیا (فلسفه‌های محیطی و مکتب‌های جغرافیایی)*. ج ۲. ج ۲. : انتشارات گیتاشناسی.
- علیان، مهدی؛ رضویان، محمدتقی؛ اسماعیل‌زاده، حسن؛ فنی، زهره و خدر فرجی‌راد. (۱۳۹۷). «کاربست نظریه‌ی بازی‌ها در تحلیل کنشگران عرصه‌ی مدیریت مناطق کلانشهری». *برنامه‌ریزی و آمایش فضا*. د ۲۲. ش ۴. صص ۵۳-۸۵.
- فرجی‌دان، احمد. (۱۳۸۴). «بازاندیشی اقتصاد توسعه در پرتو نظریه‌ی تنظیم: بهسوی رویکرد چندرشته‌ای». *تحقیقات اقتصادی*. ش ۷۲. صص ۵۵-۹۲.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). *انسان‌شناسی شهری*. ج ۲. تهران: نشر نی.
- کاظمیان، غلامرضا. (۱۳۸۳). *تبیین رابطه‌ی ساختار حاکمیت و قدرت شهری با سازمان‌یابی فضای تلاش برای طراحی مدل (نمونه منطقه‌ی کلانشهری تهران)*. رساله‌ی دکتری رشته‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه تربیت مدرس تهران.

- کریمی کیا، اسما و محمد مقدم. (۱۳۹۱). «بررسی عوامل جذب سرمایه‌گذاری در منطقه‌ی آزاد ارونده». *مجله‌ی اقتصادی- ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*. ش ۶ و ۷. صص ۲۸-۵.
- کوز، رونالد. (۱۳۸۵). «ساختار نهادی تولید». ترجمه‌ی محمود کاظمیان. *اقتصاد سیاسی تحول همه‌جانبه*. س ۱. ش ۲. صص ۶-۱۷.
- گلابی، سیاوش. (۱۳۶۹). *توسعه‌ی منابع انسانی ایران؛ جامعه‌شناسی توسعه‌ی ایران*. تهران: فردوس.
- گوگردچیان، احمد؛ طبیبی، کمیل و فاطمه امینی. (۱۳۸۹). «اثر جریان ورودی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر صادرات غیرنفتی در مناطق آزاد تجاری ایران (۷۸-۱۳۷۵)». *سیاست‌گذاری اقتصادی*. س ۲. ش ۳. صص ۲۱-۴۳.
- مشکینی، ابوالفضل؛ نورمحمدی، مهدی؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا و مظفر صرافی. (۱۳۹۳). «الگوی سیاست‌گذاری مداخله‌ی دولت در مدیریت زمین‌شهری ایران (مطالعه‌ی موردی: شهر تهران)». *برنامه‌ریزی و آمایش فضای دینامیکی*. ش ۱. صص ۱۸۱-۲۱۰.
- منوچهری، ایوب. (۱۳۹۵). *تبیین بحران فضایی کلانشهر تهران و سناریوهای تمرکزدایی آن*. رساله‌ی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه تهران.
- "Macmillan Dictionary of Modern Economics", Edited. By: David, W. Pearce, third edition, 1986.
- Andrews Skinner, (2009). "The Shaping of Political Economy in The Englishment "Scottish Journal of Political Economy ,Vol.37,May, P.157.
- Clark, Barry Stewart (2010), Political Economy: A Comparative Approach, Translated by Abbas Hatami, Tehran, Kavir Publications.
- Dickenson, P. (1992), "Society and Nature. Towards a green social theory", London: Harvester Wheatsheaf.
- Harvey, David (1978), Urbanization under Capitalism: a Framework for Analysis, International Journal of Urban and Regional Research, vol. 2, pp. 101-31.
- Kong, Xiangtong (2013). Chinese Aided Special Economic Zones as a Means for North Korean Reform. The Ohio State University .

- McLean, Lain (2002), *The Concise Oxford Dictionary of Politics*, Translated by Hamid Ahmadi, Mizan Publications.
- Meng Guang-wen. (2005), “Evolutionary model of free economic zones”. *Chinese Geographical Science*, Volume 15, Issue 2, pp 103–112.
- Perbish (1950), “The economic development of Latin- America & its principle Problems, N. Y. U. N.
- Perbish, (1971), “Change & Development: Latin- America Great Task”, Report to Inter- American Develop. Bank.
- Peter Groenewegen, " Political Economy", in: *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Vol.3,
- Preobrazhenski, (1924), “The New Economic”, Oxford, Clarendon press.
- Shah, Semil (2008). Special Economic Zones in South Asia: Comparative Analysis of Bangladesh, Sri Lanka, and India. mimeo, Harvard University.
- Timashef, Nicholas S.(1967), *Sociological Theory, Its Nature and Growth*, NewYork: Rondon House, Third Edition.
- Urry, J. (1985). Social relations, space and time. In D. Gregory & J. Urry (Eds.), *Social relations and spatial structures* (pp. 20–48). London: Macmillan
- Yeung, Yue-man; Lee, Joanna; and Kee, Gordon (2009). China's Special Economic Zones at 30 “Eurasian geography and economics”. (50) 2: 222-240.